

Folkförändringar i forna bygder

Uppland,
Herrljungabygden
och Laske-Vedums socken

Lars Bägerfeldt

Folkförändringar i forna bygder. Uppland, Herrljungabygden och
Laske-Vedums socken.
av Lars Bägerfeldt

© Lars Bägerfeldt, Falköping

Innehåll

FÖRORD	4
FÖRÄNDRINGAR I FORNA BYGDER	5
Byar, ensamliggande gårdar och stormannagods och domäner	5
Jorddelningen i Skaraborg kontra resten av västra Götaland	6
Dateringen av jorddelningen	7
Bydelningen i landskapen runt Mälaren	7
Ödeläggelsen runt Östersjön under folkvandringstiden	7
Tre exempel av skilda händelser	8
LASKE-VEDUM	9
Vedums socken i mitten av 1500-talet	9
Originaltextens lydelse på nutidssvenska	10
Vedums socken - en rekonstruktion	12
HERRLJUNGA	15
Ortnamnen mellan Herrljunga och Södra Härene	16
Byarnas storlek och namn	17
UPPLAND	20
Återuppbyggnaden efter 500-talets katastrofer	21
Tänkbara förklaringar	23

Förord

Den gamla historiska forskningen från 1900-talets början präglades av storlagenhet och Upplands stolta kungasäte för en uråldrig kungamakt där inkräktare slogs tillbaka för att hålla Sverige ädelt svenskt. Efter andra världskrigets slut fick historieskrivningen en helt annan karaktär, där man istället hävdade att det var en stor jämlikhet i en bondbygd med extremt låg population vars strävan var fredlig och bara krigisk när det gällde nödvärn.

Denna skrift vänder sig emot båda dessa inriktningar. Den moderna tolkningen av forntida samhällen har en inneboende skräck för begrepp som har med hierarki, kungamakt och erövringar att göra. Därför saknar den väsentliga delar som gör vår historia begriplig. Den äldre forskningen å andra sidan ville inte erkänna inblandning i rikets angelägenheter utifrån, där alla spår raderades ut som visade att svenskheten inte var större då än nu.

Lasse Bägerfeldt
2009-03-26

FÖRÄNDRINGAR I FORNA BYGDER

Förändringar av olika slag har tillhört vardagen under hela forntiden och det har ständigt skett någon form av förändringar runt om i bygderna. I den del fall har det bara varit långsamma processer, där nya generationer har avlöst de föregående, med mindre och knappt märkbara ökning eller minskningar av befolkningen. Varje generation hade sina personligheter som färgade bygden, men kulturellt sett skedde sällan några större förändringar. Så länge som man i Sverige mestadels ägnade sig åt boskapsskötsel och odlingen bra var en marginell andel av födan, var försörjningen stabil och samhällsstrukturen stabil. Under medeltidens början blev även skatterna stabila och det medförde att odlingens omfattning ökade och fortsatte att få en större betydelse ända in i modern tid, men det skulle dröja innan bönderna själva fick ta del av denna ökning. Då kom också missväxtåren att drabba befolkningen hårt. Innan dess var farorna och oron riktade mot andra håll, mot sådant som krigsangrepp och pestepidemier.

Rent matematiskt kan vi räkna ut att en kvinna i genomsnitt födde sju barn men att bara tre av dem uppnådde giftasvuxen ålder, vilket leder till att befolkningen ganska exakt fördubblades var hundra år, rent teoretiskt. I verkligheten kan vi se att befolkningens utveckling och förändring knappt förändras alls. Det fanns en gräns för hur många personer som bygderna kunde försörja och ungefär där befann man sig alltid. Efter en krisperiod gick man relativt snart upp till den nivån igen, men inte högre såvida inte andra större förändringar hade skett, vilket sällan hände. Genom smärre tekniska förbättringar och utökade betesmarker kom befolkningen att fördubblas efter lång tid. Om vi förslagsvis utgår från tiden omkring år 1600, innan den stora ökningen av odlingsmarker sätter fart, och söker oss tillbaka till den tid när bygderna bara hade hälften så stor befolkning, måste vi sannolikt flytta oss tillbaka till äldre bronsålder. Önskar vi nå den tidpunkt när vi kan halvera befolkningen på nytt hamnar vi troligen i ett tidigt skede av bondestenåldern.

Denna långdragna och sega struktur antyder att det fanns en stark kontinuitet i bygderna och stor flexibilitet för att möta tillfälliga motgångar. Trots det förekommer det emellanåt att vi kan se eller i varje fall ana att effekterna av befolkningsstörningarna har varit vida större än normalt och kanske också blivit lösta på ett annorlunda sätt.

Byar, ensamliggande gårdar och stormannagods och domäner

Runt om i södra Sverige liksom i angränsande områden söderut, ägdes det mesta av markerna och boskapen av en mindre del av befolkningen.

Därav blev det naturligt med stora egendomar, som numera ofta kallas domäner eller stormannagårdar. Dessa sköttes av ett större antal slavar, som antingen levde relativt självständigt som en slags arrendebonde och skötte om en andel som de redovisade för, eller ingick i stora samlingar av arbetare där sysslorna utdelades successivt. Både ute i Europa och i Norden skulle detta system spela ut sin roll under järnålderns slut. Vid övergången till medeltiden blev uppdelningen av domänerna i ett antal fristående gårdar som trälarna ansvarade för och skötte om allt vanliga-re. Därmed avskaffades träldomen och slaveriet, eftersom det var ekonomisk betungande för ägarna. Det var billigare att bara arrendera ut gårdarna några år i taget och låta nya generationer ta över när de äldre inte orkade längre. På så vis uppstod byarna och vi kan genom ortnamn fortfarande se att det var en ensam ägare en gång i tiden. Ännu på 1500-talet var många av gårdarna i byarna i frälsets ägo och det var först under de kommande seklerna som de friköptes i allt högre utsträckning av de som arrenderade dem.

Vid sidan av dessa förekom ensamliggande gårdar, vilka aldrig ingått i någon by och inte heller härstammade från någon domän. En del av dessa var nyodlingar under seklerna strax före digerdöden, på samma sätt som nyodling kom igång igen under slutet av 1500-talet och den efterföljande tiden. Alla dessa var relativt små och i storlek runt $\frac{1}{2}$ mantal eller däromkring. Det innebär att vi kan räkna bort dessa små egendomar när vi försöker rekonstruera den forntida bygden. I Skaraborg är det relativt enkelt att urskilja dessa nyodlingar, men i andra bygder och landskap är det betydligt svårare, efter de ofta är en följd av en omfattande jorddelning.

Jorddelningen i Skaraborg kontra resten av västra Götaland

Långt före medeltidens början hade en del byar splittrats upp och delats i enskilda familjelotter, lagom stora för att försörja en familj, vars enhet kallas 1 mantal, oavsett vilka marker man hade tillgång till och hur stora eller hur bra de var.

I stora delar av Skaraborg bestod domänerna och stormannagårdarna i form av nybildade byar, varför det är relativt enkelt att rekonstruera den forna bygden. I Älvsborgs län och Bohuslän var dock landskapet så söndersprängd av berg och mossmarker, att avståndet medförde att det mest praktiska var att varje familjelott flyttade ut från domänens huvudplats och förlade sin bebyggelse på annan plats. Det medförde att domänerna i södra Västergötland samt Dalsland och Bohuslän, men också i andra landskap, splittrade så hårt att det efteråt bara bestod en rad fristående och ensamliggande gårdar. Här är i gengäld större byar ovanliga och på den del platser förekommer de inte alls.

Dateringen av jorddelningen

Dateringen på denna stora och omfattande förändring måste av skilda skäl förläggas till tiden efter 200-talet, men före 1100-talet. Däremellan finner vi dels den justinianska pesten i början av 500-talet och förödande krig i Europa under främst folkvandringstiden (c:a 400-550 e.Kr.) som även drabbade Norden. Från mitten av 500-talet skulle de allra flesta bygderna avfolkas så mycket att det öppna landskapet i ganska hög utsträckning växte igen och inte röjdes upp igen förrän under de kommande två eller tre seklerna. Då skapades de bygder som sedan var rådande fram till digerdöden.

Det förefaller inte rimligt att strukturförändringen skedde före 500-talet, men väl som en följd av de förändringar som skedde av andra skäl vid återuppbyggandet av samhället och då delvis som en påverkan av utvecklingen på kontinenten. På samma sätt kan vi se att en rad förändringar skedde efter digerdöden när samhället och bygderna åter igen försökte återfå de öppna marker man en gång hade haft tillgång till och det fanns folk nog att sköta om det.

Bydelningen i landskapen runt Mälaren

Ett exempel på stora jorddelningar och strukturella förändringar efter en katastrof som den justinianska pesten, är vad som skedde runt om Mälaren. Här kan man se ett kraftigt skifte från stora domäner till många ensamliggande gårdar, där varje enhet hade egna gravfält och fick egna ortnamn i ett tidigt skede vilket vittnar om att de som bodde här inte betraktades som trälarna utan som friborna. Detta står i skarp kontrast till resten av Skandinavien, för inte säga Europa. En följd av detta blev senare att många av dessa familjer ville markera sitt ägande, som i många fall bara sträcka sig ett par sekler tillbaka i tiden och alltså var något känt för alla och envar, varför de dokumenterade sina arv genom runstenar. Något liknande finns ingen annanstans.

Ödeläggelsen runt Östersjön under folkvandringstiden

Från slutet av 400-talet och under det efterföljande halvseket skulle många av husen i bygderna längs Östersjöns kustzoner på den svenska sidan överges. På Öland och Gotland, där husens väggar byggdes av större och mindre stenblock upp till ett par decimeters höjd, finns flera tusen husgrunder från den här tiden. Ingen av dem, men i varje fall mycket få av dem, verkar ha använts efter denna tid. På det svenska fastlandet byggdes inte husen så ofta av sten på detta sätt, varför antalet kända hus är betydligt färre. De man känner till har dock i regel blivit övergivna vid just den här tiden. Eftersom en del är nedbrända, emel-

lanåt med folk och gods kvar där inne, antog den äldre forskningen att det hade varit orostider som var den huvudsakliga orsaken till ödeläggelsen. I dag kan vi komplettera med en svår pestepidemi och kanske andra händelser som medförde en kraftig omstrukturering av bebyggelsen.

Tre exempel av skilda händelser

I bygden vid Herrljunga finns ortnamn som tycks berätta om händelserna omkring 500-talet rörande jordägandet och utvecklingen därefter.

I Laske-Vedum däremot finns ett omnämnande av de flesta av ortnamnen strax före digerdöden, vilka kan jämföras med ortnamnet på 1500-talet. Skillnaden är ibland mycket stor och beskriver emellanåt vad som har hänt.

I Uppland kan man påvisa att befolkningen i den östra halvan inte är nära släkt med dem som bor i den västra halvan. Denna säregna gräns berättar om någon plötslig förändring i befolkningsstrukturen.

LASKE-VEDUM

När Laurentius djäkn år 1325 skrev sina ner sina anteckningar av skyldigheterna att ansvara för grindar i Vedums socken i Laske härad på Varaslätten, tänkte han inte att dessa skulle läsas av forskare mer än 700 år senare. I så fall hade han gett oss en förståelse för vilka de omnämnda personerna var och varför de förekommer flera gånger i olika sammanhang samt varför Vedums by saknas helt och hållet. En del av dessa frågor kan vi utreda och ge begripliga svar på, men inte i den omfattning som är önskvärdt för att få den fullständiga förståelsen för Laske-Vedum och dess gränser och egendomar före digerdöden.

En sak är säker, nämligen att Laske-Vedums socken i Västergötland drabbades av stora förändringar som en följd av digerdöden. Den bygd vi möter i skatteköckerna från mitten av 1500-talet, två sekler senare, är i vissa stycken starkt förändrad mot den som Laurentius beskriver.

Vedums socken i mitten av 1500-talet

I skattelängderna från mitten av 1500-talet finner vi följande ortnamn med en storlek om minst 1 mantal.

<u>Ortnamn</u>	<u>mantal</u>	
Bössetorp	1	saknas 1325
Fårhaga	2	saknas 1325
Gruvad	4	saknas 1325
Hornborga	4	
Horshaga	2	saknas 1325
Häggatorp	2	
Källerstorpe	1	saknas 1325
Vedum	10	saknas 1325
Åkatorp	1	saknas 1325

Utöver Hornborga och Häggatorp anges byn Olofstorp, även kallad Olofsärva, år 1325. Vedum nämns sannolikt indirekt genom gårdarna i byn, men de övriga ortnamnen verkar vara av yngre datum.

Ortnamn som Fårhaga och Horshaga vittnar om att dessa legat öde någon gång och använts som betesmarker för får och hästar. Troligen utgör deras storlek om 4 mantal en betydande del av den försvunna byn Olofstorp, som knappast kan ha legat någon annanstans. Andra nytillkomna gårdar under medeltidens slut, blev sannolikt utskiftade från byarna Vedum, Hornborga eller Olofstorp. Tillsammans med Häggatorp kan vi således räkna med fyra huvudsakliga egendomar år 1325.

Laske-Vedums socken på Varaslätten och dess nuvarande byar och ensamliggande gårdar om minst 1 mantal.

Originaltextens lydelse på nutidssvenska

Kommentarer, förklaringar och uppdelningar har satts inom parentes.

Vidhems socken skiftas i tre tredingar

(A.) Häggetorp (B.) Olofstorp (C.) Hornbore

(A.) Sedan skiftas HÄGGETORP tredingar i tre lotter. Inom (byn):

(1.) Ingegerdabol

(2.) Sevedabol och sex sättungsmän (sjättedelsmän) som är Pussi, Pickebol, Gudfast räb, Hallebol, Bäne i Älekärr och Benedikt Skallesson. (*de två sistnämnda, se B1*)

(*Skolio mest på latin:*) Följande personer, redan omnämnda, är skyldiga att underhålla ledet vid prästgården. Under ett års tid sjättedelsmännen (i Sevedabol), andra året fjärdedelsmännen, tredje

året **Olofsärva** (i Olofstorp) treding, nämligen **Katsebol**, Jon, Arnsten, **Kassebol** och **Arnbjörnatorp**.

(3.) Tredje lotten är **Sämundabol**, **Korsbol**, **Kyrkobol** (prästgården), **Karlsbol** och **Bergsbol**.

Sedan av Pusse fjärdingen av hälmningen (hälften) i **Hedensbol** i utskiftena, då av Gunvors/Gunnurs lott och icke av Sämunds lott, för ty åt dotter (Gunvor/Gunnor) sålde Broder i By, Vincents fader, fjärdingen av hälmningen (hälften).

(B.) **OLOFSTORPS** tredingar skiftas i tre lotter

(1.) Först: Benedikt Magnusson, Benedikt Skallesson, Bäne i **Älekärr** och Magnus skinnare. (*de två i mitten, se A2*)

(2.) Annan lott tager de sättungsmän (sjättedelsmän) som ovan är omtalade i Häggetorps treding (se A2).

(*Skolio mest på latin:*) Jämväl, ledet vid Öders huvudgård ("curiam") **Olofstorp**, ska bönderna i Olofstorp underhålla, likafullt som Öder och Laurentius djäkn, var och en vart tredje år, samt därtill hela tiden Gudfast räva till hälften mot oss alla.

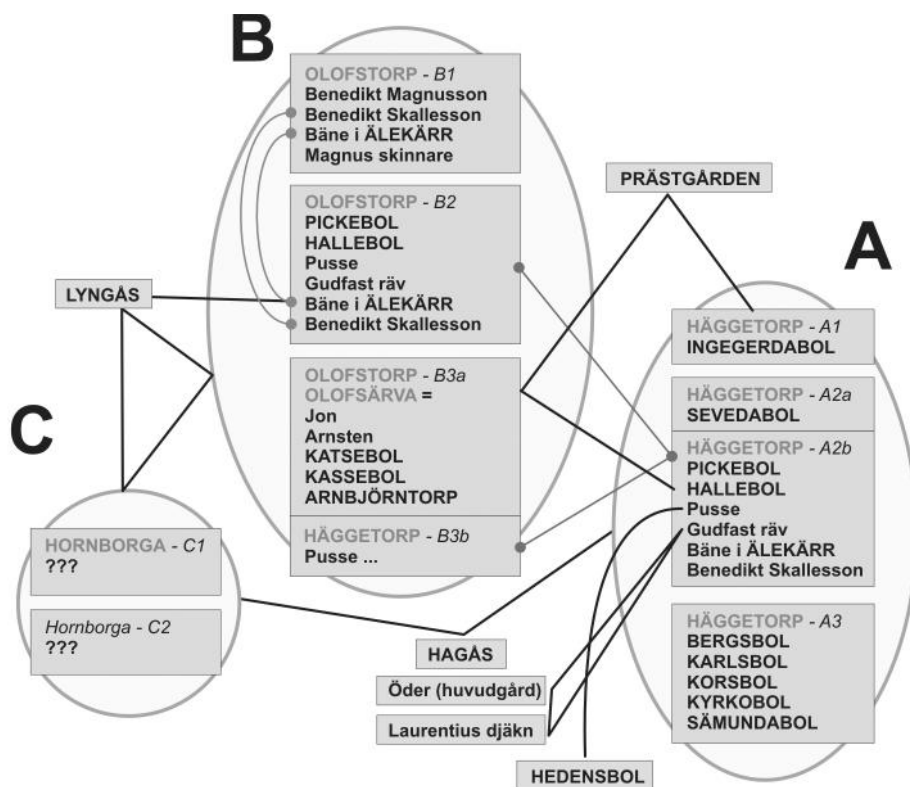
(3.) Häggetorps treding tager hälmningen (hälften) ... Arnsten, sedan tager Pusse och ...

(*Skolio mest på latin:*) ska alltid underhålla ledet vid Ambjörnatorp (se Olofstorp)

(C.) **HORNBORE**, skiftas i två lotter.

(1.?) ... Olofstorp ...

(*Skolio mest på latin:*) Jämväl, ledet vid **Hagås** ska bönderna i Häggetorp underhålla vartannat år, och vartannat år byamännen (i Hornbora?). **Lyngås** (eller Ljungås) led, ska bönderna i Olofstorp, Älekärr och Hornbora underhålla.

Personer och gårdar i Laske-Vedums socken, såsom de omnämns av Laurentius.

Vedums socken - en rekonstruktion

(A.) HÄGGETORP, tre tredingar. Inom byn (lott 1-2 som tillsammans utgör två tredjedelar):

(1-2a.) Ingegerdabol,

(1-2b.) Sevedabol och

(1-2c.) sex sättningsmän (sjättedelsmän, eller ägarna/gårdarna = B2) som är

Pickebol, Hallebol, Pusse (även inom B3),

Gudfast räb (i skolio för B),

Bäne i Ålekärr och Benedikt Skallesson. (även inom B1).

(3.) Tredje lotten (som tillsammans utgör en tredjedel) är (5 st i Vedums by) Sämundabol, Korsbol, Kyrkobol (prästgården, se nedan), Karlsbol och Bergsbol.

Sedan av Pusse (även inom A 1-2c och B3) fjärdingen av hälmningen (hälften) i Hedensbol i utskiftena, då av Gunvors/Gunnurs lott och icke av Sämunds lott, för ty åt (/att) dotter (Gunvor/Gunnor) sålde Broder i By, Vincents fader, fjärdingen av hälmningen (hälften).

Underhåll av ledet vid **prästgården** (= Kyrkobil?, även inom A3).
Första året sjättedelsmännen (= A 1-2c),
andra året fjärdedelsmännen (B1 eller C1/2),
tredje året **Olofsärva** (under Olofstorp, B3) treding, nämligen Jon,
Arnsten, **Katsebol**, **Kassebol** och **Arnbjörnatorp**.

(B.) **OLOFSTORP**, tre tredingar.

(1.) Benedikt Magnusson, Magnus skinnare, Benedikt Skallesson
och Bäne i Älekärr. (*de två sistnämnda, även inom A 1-2c samt B2*)

(2.) Sättningsmännen (sjättedelsmännen) i Hæggetorps treding (= A1-2c, jfr även B1).

Hæggetorps tredingar (hela A?) tager hälmningen (hälften) ...

Arnsten (även B3), sedan tager Pusse (även inom A 1-2c) och ...

... ska alltid underhålla ledet vid **Ambjörnatorp**.

(3.) **Olofsärva** (= även i skolio för A), nämligen Jon, Arnsten (även inom B2), **Katsebol**, **Kassebol** och **Arnbjörnatorp**.

Ledet vid Öders huvudgård ("curiam" motsvarande en domän),
underhåll vart tredje år av

I. bönderna i **Olofstorp** (B1 och/eller B3)

II. Öder

III. Laurentius djäkn

samt Gudfast räv (även inom A1-2c), alltid hälften mot de övriga.

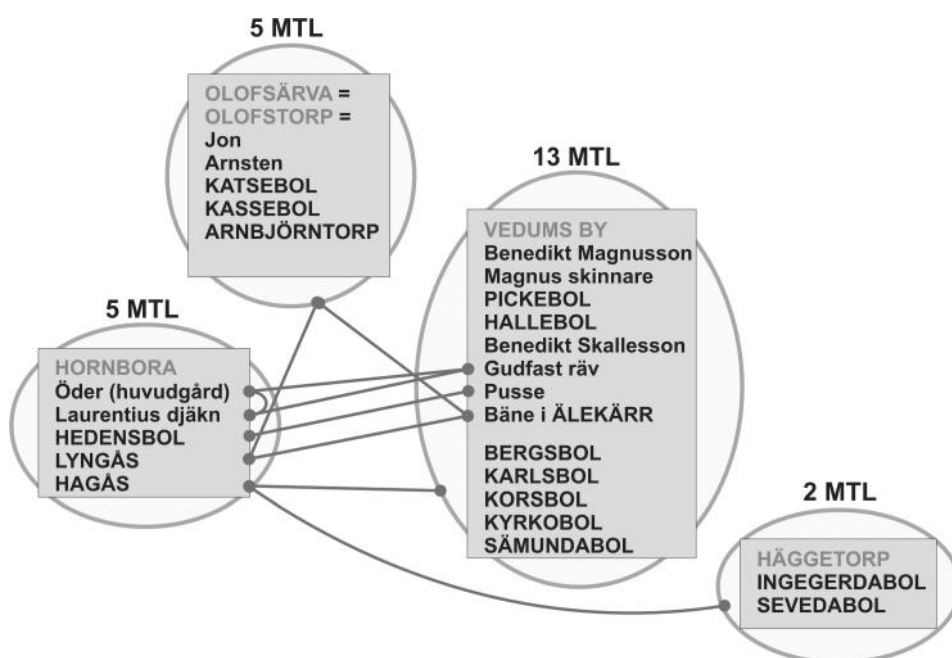
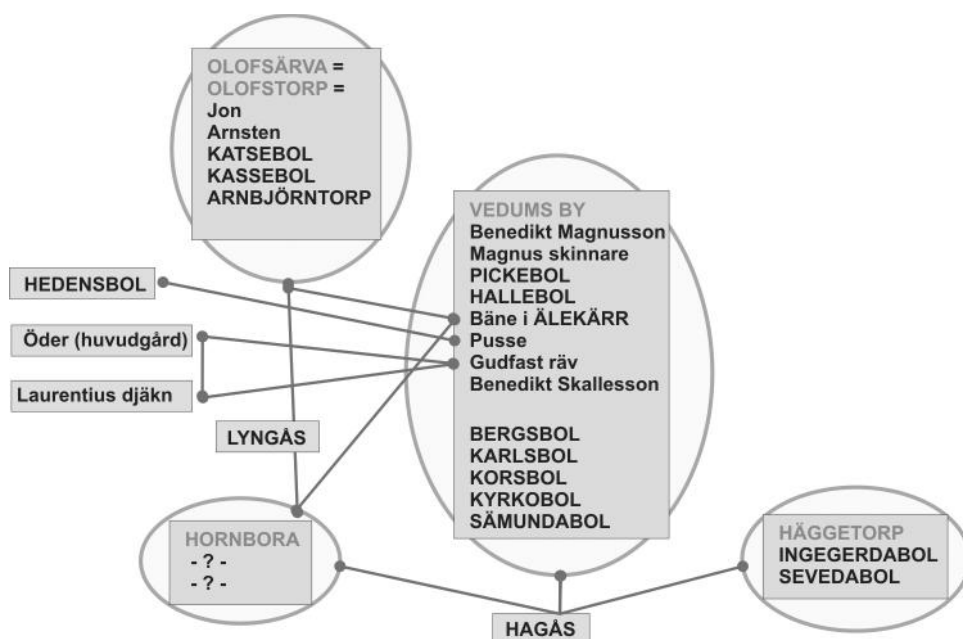
(C.) **HORNBORE**, skiftas i två lotter.

(1.) - ? ... Olofstorp ...

(2.) - ?

Ledet vid **Hagås** ska underhållas vartannat år, dels av bönderna i Hæggetorp och dels av byamännen (i Hornbora?).

Ledet vid **Lyngås** (eller Ljungås), ska bönderna i Olofstorp, Älekärr och Hornbora underhålla.

Ett försök till rekonstruktion av personer och gårdar i Laske-Vedums socken. Första steget av ser en bortsortering av personer som är namngivna två eller fler gånger. Det andra steget avser att återskapa den verkliga placeringen av personerna i byarna. Detta är inte den enda tänkbara lösningen.

HERRLJUNGA

Detta handlar om spåren av en påtaglig strukturförändring i bygderna runt om i Herrljunga kommun i Västergötland.

Många av gårdsnamnen i de enskilda byarna härstammar från 1600-talet, men namnen på byarna i sig samt de ensamliggande gårdarna kan vara betydligt äldre. Somliga har någorlunda säkert blivit daterade till järnålderns senare del eller medeltidens början, det vill säga från tiden runt 600-talet och fram till 1300-talets slut. Ett mindre antal är av allt att döma från en tidigare del av järnåldern eller måhända från bronsålder eller bondestenålder, liksom ett mindre antal är yngre än den ovan nämnda gränsen.

Det finns en gemenskap mellan de båda årtalen ovan som satts som gränser. I båda fallen led samhället av sviterna från en svår pestepidemi, först den Justinianska pesten i mitten av 500-talet och sedan digerdöden i mitten av 1300-talet vars dödliga effekter i Europa var ungefär lika stor.

Det tycks finnas ett samband mellan ortnamnen och sociala eller ekonomiska förändringar i samhället. Omkring 200-talet skedde omfattande omläggningar av bondenäringen, där nya ägargränser tillika med liten men ändå påtaglig ökning av åkerytorna tycks vara samtida med ortnamnsändelser såsom –hem (träbyggd bebyggelse, befast gård eller by) och den äldre gruppen av ortnamn med ändelsen –ene (betesmark, som avstyckats från närliggande by och bebyggt).

I mitten av 500-talet drabbades Europa av flera katastrofer. Den justinianska pesten bör ha dödat minst en tredjedel av Europas befolkning och den naturkatastrof, sannolikt ett gigantiskt vulkanutbrott eller stort meteoritnedslag, vilken av okänd anledning medförde kyla och missväxt, drabbade främst södra Europas spannmålsodlare. Även i norra Europa bör befolkningen ha lidit och kanske dött av hungersnöd. Dessutom var den första halvan av 500-talet en av de perioder när befolkningen drabbades som hårdast av folkvandringstidens effekter. Frankerna ansatte länderna österut, anglosaxarna bedrev blodiga erövringar av England, ostrogoternas krig i Italien medförde att 90% av befolkningen dog inom ett par årtionden. I östra Europa härjade gepider, heruler, hunner och många andra folk för sista gången innan bulgarer och slaver välde in österifrån och tog över. För Nordens del finns berättelser om sjökonungen Hake som under en period vräkte Ynglingaättens kung från tronen med säte i Gamla Uppsala, men det tycks ha skett redan under 400-talet, som också var en extremt händelserik period i Europas historia, när många stupade, fördrevs eller blev slavar. Från den tiden, när Hake sägs ha ankommit, och under de kommande 50 åren förändrades bygderna mycket kraftigt i östra Sverige. Ett mycket stort antal husgrunder, främst på Öland och Gotland, men också längs hela östkusten ända upp till Norrland, antyder att ödeläggelsen var ex-

tremt stor. Det bekräftas av pollenanalysernas kurvor som visar att upp mot hälften av det öppna landskapet övergavs och växte igen. Under de kommande seklerna bebyggdes markerna igen, men med digerdöden i mitten av 1300-talet upprepades detta på nytt. Först i slutet av 1500-talet var bebyggelsen och befolkningens storlek återställd och då på ungefär samma nivå som under 400-talet.

Ortnamnen mellan Herrljunga och Södra Härene

Ortnamnen på byar och ensamliggande gårdar är så gott som uteslutande från järnåldern och uppvisar en ovanlig kombination. På slätten, som sträcker sig längs Nissan från Herrljunga och västerut till Södra Härene, är det påfallande många ortnamn som har ändelsen –ene. Mitt bland dem ligger Tarsled (Torvalds-lev) på vars marker även bygdens mest förnämna gravfält från järnåldern är beläget.

Ortnamnen som slutar på –ene (betesmark) tycks vid någon tid ha tjänat enbart som betesmarker till någon by eller stormannagods i närheten. På den tiden fanns det knappast någon bebyggelse i dessa trakter, bara viss verksamhet och boskapsbete.

ENE-orterna var fortfarande obebyggda betesmarker omkring 600-talet, men blev bebyggda under seklerna därefter.

A.) Om det inte var för första gången fanns det en bebyggelse här tidigare, med numera okända ägargränser och ortnamn. Dessutom tycks 80-90% av befolkningen ha försvunnit samtidigt, vilket är för stor andel för att bara bero på pesten, men inte heller tycks stora folkvandringar ha skett vid denna tid.

B.) Om det var för första gången var dessa tidigare endast betesmarker under någon viktig by eller stormannagods i närheten, såsom Tarsled och Herrljunga. I så fall behöver inte befolkningen ha reducerats mer här än på andra platser i Europa. Utflyttningen från den ursprungliga byn eller storgården till nya platser har i så fall skett parallellt med liknande utflyttningar och uppdelningar av stora byar i Älvsborgs län och Bohuslän.

Den möjlighet som tycks ligga närmast till hands är att det fanns två stora gods eller domäner, vilka var Tarsled och Herrljunga, varunder alla andra marker hörde inom stort räckhåll samt att bygdens befolkning arbetade direkt under godsens ägare, där många av dem var likställda med trälar.

Torvald, som vid okänd tidpunkt runt järnålderns slut, lät sina ättlingar få ta över arvet (-lev, det som lämnades över), hade sannolikt förfäder som före 500-talet ägde omfattande delar av de andra byarna i närheten vars ortnamn slutar på –ene och kanske även andra bebyggelser.

Bråttensby kommer från Brytens by, med innebörden att en bryte, det vill säga en ställföreträdare till ägaren och då ofta en träl, hade ansvaret för skötseln av denna egendom. Ortnamnet bör vara från järnålderns slut eller medeltidens början.

Herrljunga tycks genom sin avsidesliggande placering inte ha varit lika stor och omfattande, i varje fall inte vad gäller slättlandet där man senare började odla, men kan ändå ha varit minst lika betydelsefull och kan ha haft omfattande betesmarker i de nuvarande skogsområdena.

En hypotes som Dag Stålsjö förde fram i TV på 1980-talet var att ortnamnet härstammade från Harg-unga, vilket skulle syfta på en förkristen kultplats där harg har just den betydelsen. Under medeltiden stavas namnet "Heriälungum" vilket dels kan antyda att förleden mycket väl kan ha varit Harg-, men dels att ändelsen inte var -unga utan -ljunga. Andra snarlika ortnamn med denna ändelse är Svenljunga, Holsljunga och enbart Ljunga. I Östergötland blev Ljunga platsen både där man idkade handel (Ljunga köping → Linköping) och en tingsplats (Ljunga ting). När man ser var dessa platser ligger på kartan, i jämförelse med sentida viktiga orter för exempelvis rättsväsendet, är det frestande att tänka sig att detta namn syftar på en samlingsplats där man höll ting, bedrev handel och kanske offrade till forntida gudar. Där var det inte jordarealen och bebyggelsens storlek som var det väsentliga, utan dess egenskap av mötesplats.

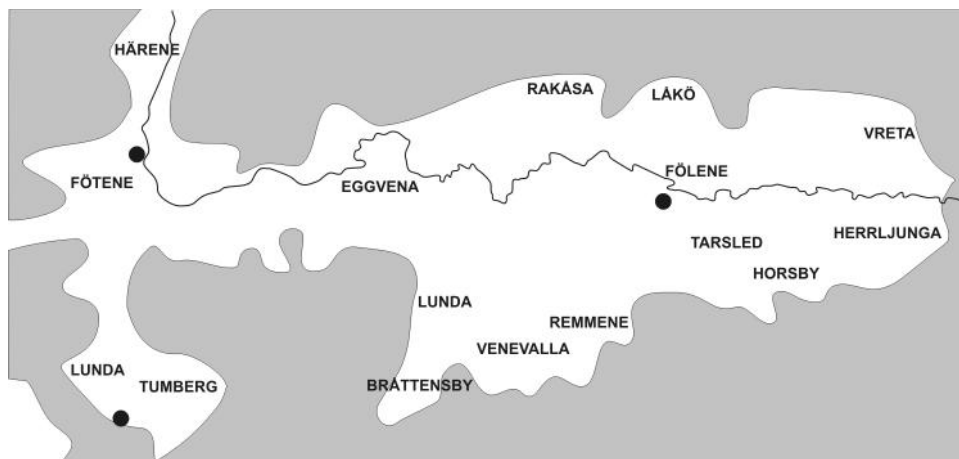
I så fall tycks bara Tarsled återstå som det enda tänkbara storgodset i trakten.

Byarnas storlek och namn

Följande egendomar har ändelsen -ene eller är sockennamn i det berörda området.

by	medeltida storlek	sockenstorlek	andra stora byar (>2 mtl)
Eggvena	16 mantal	18,5 mantal	
Fölene	9 mantal	18,5 mantal	Rakåsa 4 mantal
Härene	7 mantal	13 mantal*	
Fötene	6 mantal		
Remmene	2 mantal	15,5 mantal	Venavalla 4,5 mantal
Herrljunga	6 mantal	11,5 mantal	Vreta 5 mantal
Tarsled	3,5 mantal	19 mantal	Horsby 7 mantal
Bråttensby	6 mantal	10 mantal	Lunda 3 mantal

*exkl. Fötene, som anges raden nedanför och ingår i Härene socken

Bygden mellan Herrljunga och Södra Härene i Kullings härad är en slättbygd som ligger längs ån Nossan och mellan två skogsområden. Här finns minst tre områden med fornlämningar med många resta stenar vardera (svart cirkel).

Egendomar om minst 1 mantal som inte har ändelsen –ene eller är ett sockennamn:

Eggvena

Lute-torp	1
Skåtens torp	1,5

Fölene

Bagge-torp	1	
Gregers torp	1	medeltida ortnamn
Låke	0,5	
Törve-torp	2	
Ölle-torp	1	

Herrljunga

Kärnekulla	0,5
------------	-----

Härene, Södra

Ingemars-torp	1	
Kivenäbb	0,5	medeltida ortnamn
Mo	2	
Toka-torp	1,5	
Toste-torp	1	

Remmene

Fägrekulla	2	
Kati-bo	1	
Larens-torp	2	medeltida ortnamn
Toka-torp	2	
Åsen	2	

Tarsled

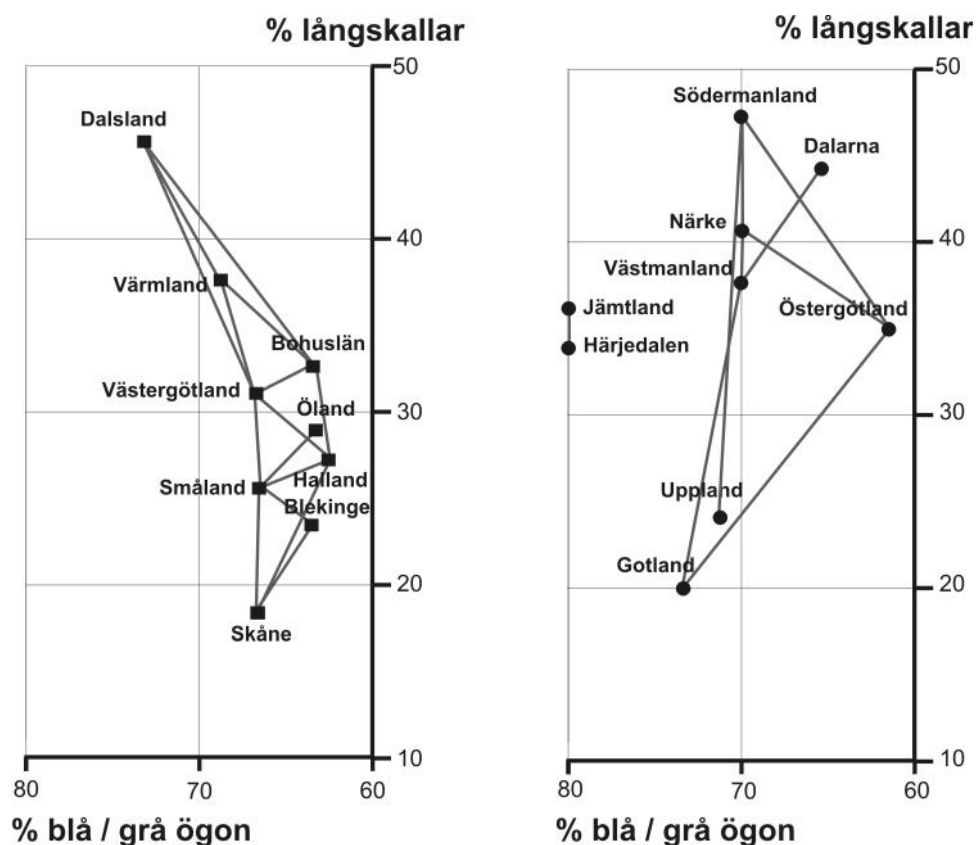
Berga	2
Halle-bo	1

Kors-bol	1	medeltida ortnamn
Laurents-torp	2	medeltida ortnamn
Spåra-bo	1	
Tå-bol	1	
Are-torp	1	
Bråttensby		
Gunne-torp	1	

Av denna bygds storlek av ungefär 112 mantal, utgör 40 mantal en del av ortnamn med ändelsen –ene, eller 44,5 mantal ifall man räknar in Venevalla. Bara 29,5 mantal kommer från ortnamn som var större än 2 mantal. Den övriga andelen om 38 mantal utgörs av egendomar upp till 2 mantal, som sannolikt i de flesta eller rent av samtliga fall är utskiftade från de större byarna, eftersom de bär på yngre namnformer där -torp är mycket vanligt och berör 19 mantal varav en del är tidigmedeltida. Även -bo/-bol förekommer flera gånger med en omfattning på 5 mantal. Ingen av de övriga ortnamnen tycks vara äldre än järnålderns slut.

UPPLAND

Vid granskningen av den manliga befolkningens fysiska egenskaper i slutet av 1800-talet, visade det sig att variationen av ögonfärg och skallform i hög grad var regelbunden. Skåne hade, som väntat på grund av större släktskap med folk söderut i Europa, den minsta andelen långskallar, vilken steg långsamt desto längre norrut man kom. Således hade Halland, Småland och Blekinge en högre andel, som i sin tur överträffades en aning av Öland, Västergötland, Östergötland. En betydligt högre andel påträffades i Värmland, Närke och Västmanland samt ännu mycket högre i Dalsland och Södermanland, där man i alla dessa områdena dessutom hade en högre andel blå ögon än i de andra ovannämnda landskapen i Götaland och Svealand. Även Dalarna faller in i mönstret, även om andelen blå ögon är något lägre än förväntat. Det mest anmärkningsvärda i denna generella jämförelse är således Dalsland och Södermanland som har en tendens till ett mer ålderdomligt drag med mindre påverkan från den successiva förändringen mot bruna ögon och kortskallighet.

Den procentuella andelen personer i den manliga befolkningen i slutet av 1800-talet som hade blå / grå ögonfärg och som var långskalliga. (efter Isidor Flodströms artikel i tidskriften Ymer 1915; Antropologiska typer i Sverges häradar).

Efter detta återstår Norrland som i skiftande grad är uppblandad med den samiska befolkningen, vilket pågått under många tusen år, men där Jämtland och Härjedalen har ett tydligt norskt påbrå. Slutligen finner vi att Gotland och Uppland inte heller stämmer in i detta mönster. För Gotlands del är det sannolikt att deras mångtusenåriga kontaktnät runt Östersjön och vidare ännu längre bort har gett ett resultat i de fysiska egenskaperna hos den manliga befolkningen som står Skåne mycket nära. betydligt svårare är det att försöka förklara varför Uppland inte faller in i mönstret.

Återuppbyggnaden efter 500-talets katastrofer

När ödeläggelsen under 500-talet första hälften ebbade ut och befolkningen ökade igen, var bygderna fullständigt annorlunda mot tidigare. Många av domänerna, men märkligt nog inte alla, hade delats upp i fristående och ensamliggande gårdar. Denna nya bebyggelsestruktur skulle sedan bestå någorlunda oförändrad ända till 1500-talet när skattelängdernas uppräknings av egendomar, stämmer väl med antalet järnåldersgravfält men där även många av ortnamnet påminner om en hednisk tid från slutet av järnåldern och extremt få bevisligen är från medeltiden. Den enda egentliga förändringen var att en del av dessa gårdar hade delats och blivit till små byar med några få gårdar, ibland tack vare landhöjningen, i annat fall på grund av nyröjningar i omgivningen. Vid sidan av dessa fanns en del stora domäner kvar, som gick samma öde till mötes som i exempelvis Västergötland, där de uppdelades i familjelotter som arrenderades ut, antingen redan vid brytningskedet mellan järnålder och medeltid eller som en följd av digerdödens samhällsmässiga konsekvenser.

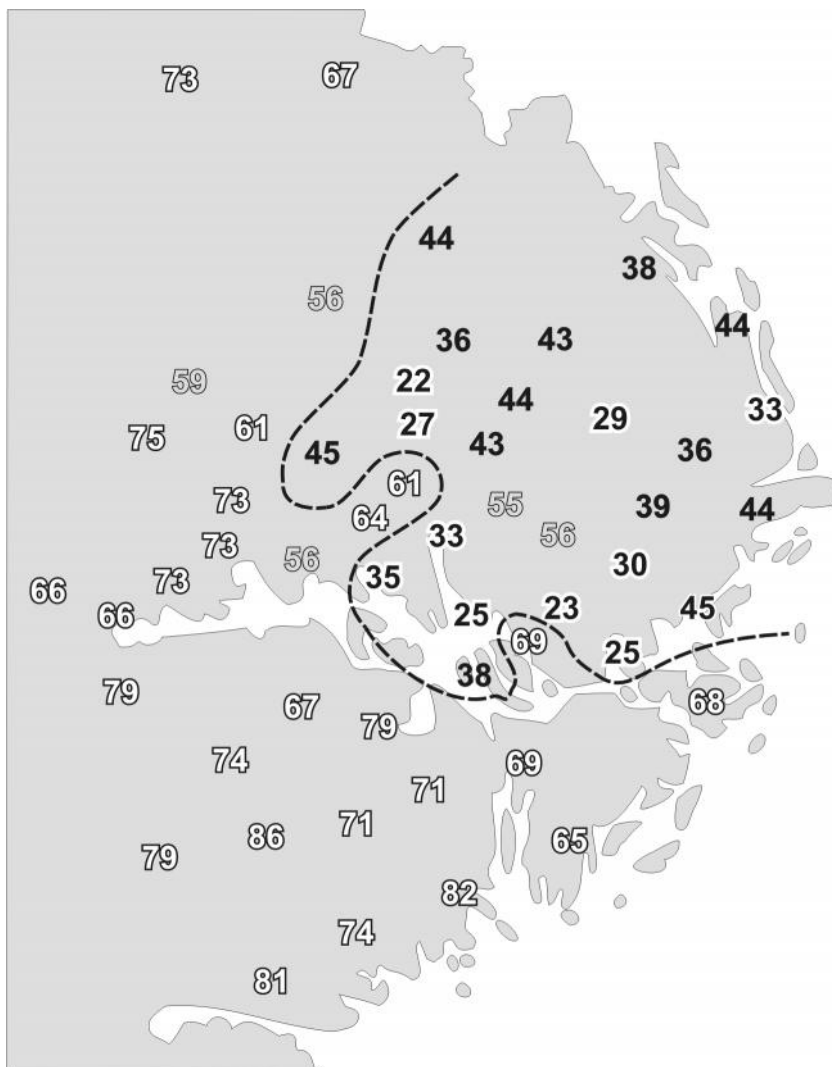
Gravfältens ålder tycks berätta om återuppbyggandet av samhället. En del av dessa nyanlagda höggravfält, som är så säregna för främst Mälardalens landskap men ofta saknas i andra landskap, är från 500-talet medan andra höggravfält etablerats under något av de påföljande seklerna, för att sedan ha varit i bruk till tiden omkring år 1000 och kristendomens införande.

Ända fram till början av 500-talet förefaller det sannolikt att all mark var i bruk på något sätt, antingen för odling eller slätter, vilket var en mindre del, eller för betesdrift, vilket var det allra mesta av markerna. Avfolkningen i början av 500-talet, på grund av pest och andra tänkbara katastrofer gjorde en del av bygderna så utarmade att en del av det öppna landskapet förblev igenväxt flera hundra år, ända in på 900-talet innan befolkningen ökade så pass mycket att all mark åter igen var i drift.

Denna återhämtning tycks ha skett lugnt och reglerat, när den väl kom i gång. Dock skedde den efter helt andra regler och normer än de som rådde före 500-talet. En nyhet var de förhållandevis små egendommarna, lagom stora för en enskild familj vilka också blev vanliga i områden som södra Västergötland, Dalsland och Bohuslän. Den stora skill-

naden, både mot tidigare perioder och mot andra landsdelar var dock de allmänt förekommande gravfälten som hörde till nära nog varje gård.

Ytterligare en förändring som bara berör Uppland och som saknar motstycke i Sverige, är att befolkningen i den östra delen av landskapet på ett övertygande sätt skiljer sig från den övriga befolkningen runt om Mälaren. genom den rasforskning som skedde i Sverige i slutet av 1800-talet vet vi en hel del om den manliga befolkningen, vad gäller fysiska egenskaper såsom hårfärg, ögonfärg, kroppslängd, skallform etc. Här framgår det att ett väl sammanhållet område som omfattar merparten av Uppland hade en manlig befolkning i slutet av 1800-talet som skilde sig tydligt från omgivande landskap i hela Svealand. Det område i Sverige som kommer närmast är Skåne.

Den procentuella andelen långskalliga personer per härad under slutet av 1800-talet, enligt Flodströms sammanställning år 1915 i tidskriften Ymer.

Tänkbara förklaringar

Frågorna som detta konstaterande medför är många. Att Uppland vid någon okänd tidpunkt blivit starkt uppblandad av ett invandrande folk tycks vara den enda förklaringen. Eftersom det inte kan vara ett resultat av invandrande finnar, tyskar, valloner eller annat historiskt känt folk och inte heller en följd effekt av digerdöden, förflyttar vi oss automatiskt till järnåldern som nästa tänkbara tidsperiod. Här finns tre kända händelser som helt eller delvis kan ha med detta att göra.

Den första är berättelsen om herulernas återgång från norra Balkan till sin forna hemort i Skandinavien, där en del av deras släktingar levde kvar. Denna plats låg sannolikt i södra Norge, där deras kung Hrodulf regerade strax innan deras återkomst, men vissa forskare försöker istället utpeka Värmland eller Blekinge där heruler omnämns på tidiga runstenar. Däremot finns det ingenting som knyter dem till Uppland. Å andra sidan finns det anledning att tro att även andra folk återvände till Norden och om deras öden och hemorter vet vi ingenting.

Den andra händelsen berör sjökonungen Hake och hans erövring av Sveariket i slutet av 400-talet, efter att ha fördrivit kung Aun den gamle från tronen och fått honom att fly till Västergötland, som Snorre Sturlasson berättar med okänd halt av sanning. Berättelsen slutar med att Hake dör och att Aun den gamle återinsätts på svearnas tron. Ingenstans antyds att denna relativt kortvariga händelse skulle ha medfört en lokal inflyttning av nytt folk mellan kusten och Uppsala.

Den tredje händelsen är när Ivar vidfamne, med härstamning från den danska sköldungaätten, anföll Sverige runt mitten av 600-talet, varpå sveakungen Ingjald illråde brände sig inne och hans son Olof trätälja flydde till Värmland. Han skulle sedan bli en stamfader för de kommande kungarna ända fram till Olof skötkonung och hans söner och vidare till både den erikska och den sverkerska ätten samt Bjälboätten, även om kungamakten vid några tillfällen fördes vidare via döttrar och deras män eller söner. Inte heller här finner vi några antydningar om en ny befolkning, men till skillnad från de två första händelserna är denna händelse dels långvarig och har dels ett skånskt ursprung. Här öppnar sig möjligheten att Ivar vidfamne eller någon av de efterkommande kungarna med stark skånsk anknytning lät bosätta ett stort antal skåningar i Uppland, för att få ett lojalt stöd på en känslig plats mellan kusten och bygderna runt om Uppsala. Å andra sidan kan detta antagande aldrig bli annat än en hypotes, eftersom vi inte kan bevisa en sådan kronologisk eller samhällsmässig koppling och inte heller kan utesluta att invandringen skedde ännu tidigare. Vem vet, det kanske förkom liknande händelser även under bronsåldern och en tidig del av järnåldern, men vi får inte glömma att den förhållandevis skarpa gränsen mellan upplänningar med Skåne-drag och de som inte har det, är relativt skarp, vilket antyder att den inte bör vara så gammal.

* * *